

Коваленко О. О.

Кандидат історичних наук, доцент

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського
Національний університет “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка

РОДИНА МИЛОРАДОВИЧІВ І ЖИТОМИСЛИЦЬКИЙ БЛАГОВІЩЕНСЬКИЙ МОНАСТІР У БОСНІ І ГЕРЦЕГОВИНІ

Заснування Житомишлицького Благовіщенського монастиря, що нині є у складі Захумсько-Герцеговинської єпархії Сербської Православної Церкви й розташований на території Боснії і Герцеговини, дослідники пов'язують з місцевою аристократичною родиною Милорадовичів-Храбренив. Він виник у мальовничій місцині на березі р. Неретва неподалік м. Мостар ще в середині XV ст., але, очевидно, згодом занепав. У всякому разі документи свідчать, що в середині XVI ст. Милосав (Милослав) Милорадович-Храбренив відновив цю обитель, поживав у ній віку й був там похований, а інші представники родини невдовзі одержали від турецької влади дозвіл на спорудження тут, на місці колишнього, нового храму¹.

Протягом XVII ст. в Житомишлицькому Благовіщенському монастирі зведено господарські будівлі й муровану огорожу, облаштовано джерело з цілющою водою, розписано інтер'єр храму й встановлено позолочені Царські врата, діяв скрипторій. Ченці підтримували зв'язки з Афоном і Москвою, але наприкінці XVII ст. турецька влада конфіскувала монастирські землі, що призвело до занепаду обителі². Зазнавали утисків і місцеві мешканці та можновладці, що змушувало їх шукати кращої долі на чужині. За цих обставин деякі представники родини Милорадовичів перебралися до Московського царства, що намагалося протидіяти експансії Оттоманської Порти у Причорномор'ї та на Балканах. Готуючись до чергової війни в регіоні, російський цар Петро I шукав союзників серед балканських слов'ян, і серби-емігранти стали йому в пригоді. У 1707 р. брати Михайло і Гаврило Милорадовичі відвідали батьківщину й передали до Житомишлицького монастиря від імені Петра I богослужбові книги та ікони³. Невдовзі навесні 1711 р. Михайло Милорадович разом з капітаном Іваном Лукичевичем, який також перебував на російській службі, знову завітав до обителі й звідти вирушив до Чорногорії з особливою місією – організувати повстання проти турецького панування. До цього закликала царська грамота, на підставі якої російські ємісари та митрополит Даниїл Петрович розгорнули активну діяльність, що призвела до заворушень і збройних сутичок з турецькими військовими підрозділами. Вони охопили Чорногорію, Боснію, Герцеговину та інші регіони, але подальшого розвитку не набули, оскільки після невдалого Прутського походу Петро I у липні 1711 р. змушений був підписати мирний договір з Туреччиною. Відтак повстанці склали зброю, а Михайло Милорадович та Іван Лукичевич навесні 1712 р. повернулися до Росії. Щоправда, ця історія мала трагічні наслідки для місцевої людної – 1714 р. турецька армія здійснила каральну експедицію до Чорногорії, що була головним осередком повстання, й сплюндрувала тамтешні міста, села й монастирі⁴.

Тим часом Михайло Милорадович і його брати Гаврило й Олександр одержали щедри земельні пожалування й посіли впливові уряди на Лівобережній та Слобідській Україні. Вони та їхні нащадки поріднилися з багатьма козацько-старшинськими родинами й у такий спосіб увійшли до складу соціально-політичної еліти Гетьманщини й Російської імперії загалом⁵.

До започаткованої Михайлом Милорадовичем гілки роду належав його прапраправнук, відомий громадсько-політичний діяч Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) – автор низки студій з історії та генеалогії своєї родини. Слід зазначити, що він завжди наго-

¹ Єпархија Захумско-Херцеговачка и Приморска. Манастир Житомишлић. URL: https://eparhija-zahumskohercegovačka.com/?page_id=2023

² Manastiri u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini. URL: http://atlantaserbs.com/learnmore/monasteries_and_towns/RS-VIH-manastiri.htm; Монастирь Житомишлич. URL: <https://bih-ru.touristgems.com/attractions/108875-monastyr-zhitomislich>

³ *Гильфердинг А. И.* Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1873. Т. 3. Босния, Герцеговина и Старая Сербия. С. 42-43.

⁴ *Кочубинский А. А.* Мы и Они (1711–1878). Очерки истории и политики славян. Одесса, 1878. С. 127-129, 163-165, 169-170; *Костић М.* Нова Србија и Славеносрбија. Нови Сад, 2001. С. 16-17; *Гарабедян А., Комсалова Р.* Переселение болгар и сербов в Россию во время Петра Великого и его наследников // Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века: Зборник радова са међународног научног скупа у Новом Саду, Нови Сад, 2005. С. 149; *Дашин М.* Сеобе прногораца у Русију средином 18. вијека // *Idem.* С. 71-72.

⁵ Див: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. Киев, 1912. Т. 3. С. 514-546.

лошував на її сербському походженні, пишався далекими предками й у цьому контексті постійно згадував Житомишлицький монастир як фамільну святиню¹.

Протягом XVIII–XIX ст. обитель поступово повернула втрачені маєтності й відновила свій авторитет. У 1767 р. тут було споруджено корпус келій для ченців. Настоятелі монастиря неодноразово відвідували Росію з метою збирання пожертвувань на потреби обителі. Цікаво, що серед благодійників монастиря на початку XIX ст. були представники родини Милорадовичів. З ініціативи настоятеля обителі Серафіма Петровича 1858 р. тут було відкрито першу на теренах Боснії і Герцеговини духовну школу й засновано музей, де зберігались археологічні артефакти й пам'ятки мистецтва².

У 1870 р. Житомишлицький монастир відвідав російський консул у м. Мостар Микола Ілларіонов, який оприлюднив свої враження у “Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”. Заслуговує на увагу досить докладний опис монастирських споруд і, зокрема, Благовіщенської церкви, на паперті якої, згідно з переказами, було поховано одного з фундаторів обителі Милослава Милорадовича. Микола Ілларіонов зауважив, що 1869 р. “при перельвании пола... нашли на паперти и в церкви четыре гроба с остатками костей очень большого размера, особенно в том месте, где, говорят, погребен Милорадович; но несмотря на все розыски, не было открыто ни надписей, ни каких-либо древностей”. Увагу Миколи Ілларіонова привернув настінний портрет Милослава Милорадовича, написаний “при входе в церковь с левой стороны”: “он изображен в рост, держащим в правой руке чертеж построенной им церкви, а в левой трость. Одет он в шубу, спускающуюся немного ниже колена, покрытую красного цвета материей, с меховой опушкой по краям, около него скуфья, также с меховой опушкой вокруг”. Нарис Миколи Ілларіонова містить цікаві відомості про іконостас і церковне начиння, а також про рукописи й стародруки, що зберігалися в монастирській бібліотеці. Насамкінець він зауважив, що “монастырь имеет собственных поселен и большое пространство обрабатываемой земли, а также прекрасные большие виноградники и много масличных деревьев, так что... монастырь Житомишлич считается самым богатым из всех здешних монастырей”³.

Нарис Миколи Ілларіонова, очевидно, спонукав Григорія Милорадовича відвідати Житомишлицький монастир, й поготів, що він співчував визвольній боротьбі балканських народів і брав безпосередню участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. У цьому контексті заслуговує на увагу публікація Григорієм Милорадовичем у 1880 р. на сторінках “Чтений в Обществе истории и древностей российских при Московском университете”, а наступного 1881 р. окремим виданням рукопису початку XIX ст. під назвою “Сведения о рождении, жизни и первоначальных деяниях Кара-Жоржи Петровича или Георгия Черного” – видатного державного та військового діяча Черногорії⁴. У посвяті до цієї публікації “Его Светлости князю Николая Петровичу, владетелю Черногорскому” Г. Милорадович згадав про своє сербське походження та участь Михайла Милорадовича у визвольному русі балканських слов'ян на початку XVIII ст. Відповідь не забарилася: у червні 1881 р. Григорія Милорадовича нагородили орденом “Князя Данила I за независимость Черногории 2-й степени со звездой”⁵.

“Я давно собирався съездить в Герцеговину, чтобы видеть монастырь Житомишлич, основанный моим предком”, – згодом зізнавався Григорій Милорадович. Але здійснити цей намір вдалося тільки навесні 1883 р. вже після того, як згідно з рішенням Берлінського конгресу 1878 р. Австро-Угорщина отримала мандат на управління Боснією і Герцеговиною. Житомишлицький монастир справив на Григорія Милорадовича особливе враження, адже саме

¹ Див: Милорадович Г. А. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. Чернигов, 1857. С. 1-3; *его же*. Несколько слов о роде дворян Милорадовичей. Чернигов, 1857. С. 3-5; *его же*. Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890. С. 31-33; *его же*. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Том II. Часть 6. С. 130-131, 143-145.

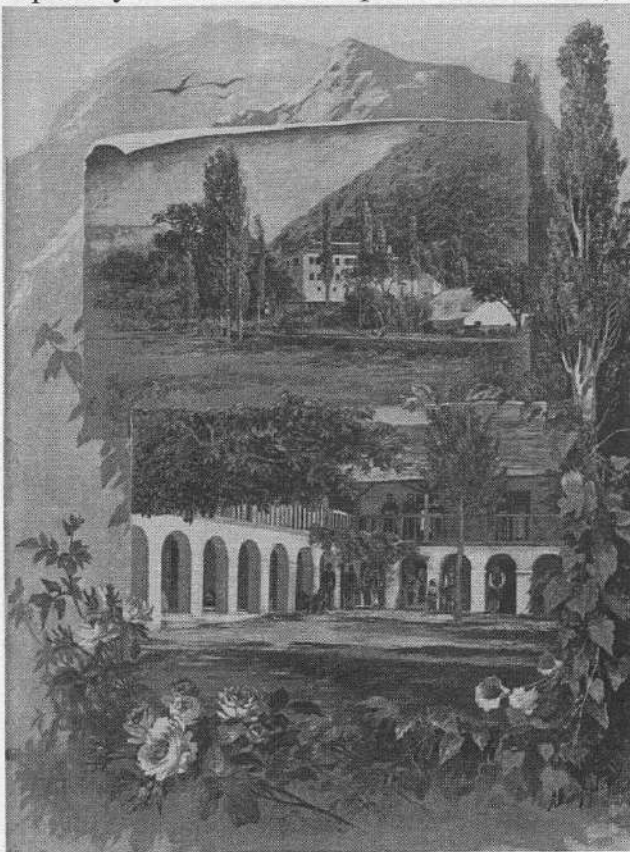
² Гильфердинг А. И. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1873. Т. 3. Босния, Герцеговина и Старая Сербия. С. 43; Житомишлич // Православная энциклопедия. URL: <http://www.pravenc.ru/text/182325.html>

³ Илларионов Н. А. Православный монастырь Житомишлич в Герцеговине // ЧОИДР. 1870. Кн. 3. Отд. V. Смесь. С. 1-17.

⁴ Милорадович Г. А. Сведения о рождении, жизни и первоначальных деяниях Кара Жоржи Петровича или Георгия Черного // ЧОИДР. 1880. Кн. 4. С. 1-28 (окремої пагінації).

⁵ Милорадович граф Григорий Александрович: Биографический очерк. Санкт-Петербург, 1894. С. 27.

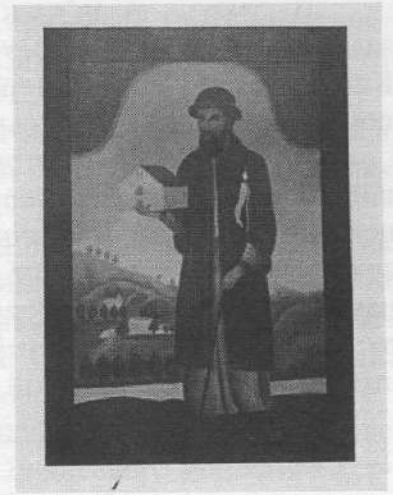
тут він доторкнувся до першовитоків свого родоводу. “Монастырь, окруженный почти со всех сторон горами, лежит как-бы в углублении, и только с северной стороны обители открывается небольшая долина, – зауважив мандрівник. – Среди этой долины протекает Неретва; между обителью и рекой расстилается обширное поле, принадлежащее монастырю и обрабатываемое его поселенцами”. Григорія Милорадовича гостинно прийняв архімандрит Серафим Петрович, який зазначив, що російські урядовці, за винятком консулів у м. Мостар, практично ніколи не відвідують Герцеговину. Відтак відомий на Балканах церковний діяч і монастирська братія з радістю зустріли “потомка основателя их обители, о котором ежедневно возносятся ими молитвы”. Григорій Милорадович мав можливість оглянути усі монастирські споруди. Як йому здалося, “церковь Благовещения очень незатейлива и снаружи не отличается от обыкновенного дома, только на двух оконечностях крыш сделано по небольшому каменному кресту”. Замість звичайної дзвіниці, на монастирському цвинтарі поруч зі столітнім дубом “висят на деревянных подпорках два колокола”¹. Гостю показали могилу Милослава Милорадовича, а от його настінний портрет було знищено під час ремонту храму (щоправда, в монастирській трапезній Григорій Милорадович побачив своєчасно виготовлену олійну копію втраченого портрета, яку він на підставі більш пізнього малюнка репродукував в одному зі своїх генеалогічних видань)² (іл. 1). Трапезна, бібліотека й келії містилися на другому поверсі мурованої будівлі з галереями, розташованої поблизу монастирської брами, а на першому – влаштовано приміщення для духовної школи й кімнати для прочан та гостей обителі.

Іл. 2. Житомирський Благовіщенський монастир. Малюнок А. І. Шільдера. 1886 р.

Коштом Григорія Милорадовича було виготовлено й встановлено на південній стіні Благовіщенської церкви меморіальну дошку з фамільним гербом і надписом про відвідини монастиря.

Наступного дня після обідні “с благословеннями и всякими добрыми пожеланиями” від архімандрита, ігумена та братії Григорій Милорадович залишив монастир. На добру згадку про перебування в обителі Григорій Милорадович 1884 р. передрукував накладом у 100 примірників спеціально для монастирської спільноти вищезгаданий нарис Миколи Ілларіонова³, а 1886 р. оприлюднив у популярному часопису “Всемирная иллюстрация” свою замітку “Поездка в герцоговинский православный монастырь Житомыслич”. Її супроводжував колаж з двох малюнків російського художника Андрія Шильдера (1861–1919), виготовлений, очевидно, на замовлення Григорія Милорадовича, на яких зображено монастирські споруди на тлі гірського пейзажу в оточенні дерев та квітів (іл. 2). Цікаво, що кліше для публікації цього твору Андрія Шильдера виготовлено у Відні відомою друкарською фірмою “С. Angerer & Göschl”⁴.

Іл. 1. Портрет Милослава Милорадовича

¹ Милорадович Г. А. Поездка в герцеговинский православный монастырь Житомыслич // Всемирная иллюстрация. 1886. № 910. С. 495-496.

² Милорадович Г. А. Родословная графа Милорадовича. Санкт-Петербург, 1903. Форзац.

³ Илларионов Н. А. Православный монастырь Житомыслич в Герцеговине. Чернигов, 1884. 22 с.

⁴ Всемирная иллюстрация. 1886. № 910. С. 493.

Ці заходи та зв'язки родини Милорадовичів зі своєю історичною батьківщиною не залишилися поза увагою громадськості. Григорій Милорадович був обраний членом Київського та Санкт-Петербурзького Слов'янських благодійних товариств, а 1898 р. він став почесним членом Боснійсько-Герцеговинського товариства захисту слов'ян¹.

Подальша доля Житомилицького монастиря склалася трагічно. Під час Другої світової війни у 1941 р. та військового конфлікту в Югославії у 1992 р. він був пограбований і зруйнований, але, неначе фенікс з попелу, щоразу відроджувався. У листопаді 2002 р. залишки архітектурного ансамблю Житомилицького монастиря одержали статус національної пам'ятки Боснії і Герцеговини. Протягом 2003–2005 рр. Благовіщенську церкву та інші споруди обителі відбудували й освятили, а 2019 р. тут відкрили музей церковних старожитностей – один із кращих у тій державі².

Руденок В. Я.

Завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології
Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”

ПЕРЕБУДОВИ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕР ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (за писемними джерелами XVII – першої чверті XX ст.)

Одними з головних та, на жаль, недостатньо висвітлених питань з історії Антонієвих печер Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря досі залишаються хронологія та характер їхніх перебудов, внаслідок яких сформувався сучасний вигляд пам'ятки. Основною причиною такого становища став брак документальних матеріалів з цієї проблеми. Автор зазначеної розвідки у різні часи на підставі аналізу відомих йому джерел висловлював свої думки та припущення щодо реконструкції підземних споруд Іллінського монастиря, але суцільна відсутність свідчень та непрофесійний, поверховий характер їхніх описів не давали змоги зробити остаточні висновки і прояснити питання. Тому вважаю за доцільне знову звернутися до цієї теми.

Перші писемні згадки про печери Чернігівського Богородичного (далі Іллінського) монастиря містяться в Іпатіївському, Лаврентіївському, Радзивілівському, Густинському та Никонівському літописах. Всі вони однакові за змістом, тож наводимо текст тільки за Іпатіївським списком: “Приключися Изяславу приити из Ляхов, и нача гневатися Изяслав на Антония изо Всеслава, и прислав Стъслав ношью поя Антония к Чернигову. Антонии же пришед к Чернигову и взлюби Болдину гору, и ископав пещеру и ту вселися, и есть монастырь Стое Бце на Болдиных горах и до сих днии”³. З цього повідомлення випливає, що, прибувши до Чернігова, Антоній спочатку викопав невеличку печерку безпосередньо для своїх релігійних потреб, тобто для усамітнення. Про будь-які інші підземні чи наземні споруди не йдеться. До речі, не повідомляють літописи і про зведення в монастирі жодної церкви, зокрема і мурованої Іллінської. Те, що в перший період свого існування створений прп. Антонієм монастир являв собою лише невеличке печерне поселення ченців-відлюдників, підтверджують і археологічні дослідження, результати яких неодноразово висвітлено у наукових та науково-популярних виданнях⁴.

Відтак про підземні споруди Іллінського монастиря згадано тільки у XVII ст. в книзі “Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии”, виданій 1677 р. у новгород-сіверській друкарні. Описуючи чудо № 11, автор сповіщає: “Пана Василия Булдаковского, обивателя черниговского, челядник, на имя Клим, бесноватый, препроважен был до монастыря Ильин-

¹ Милорадович Г. А. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. Санкт-Петербург, 1894. С. 33-34; Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № Ал 109.

² Manastiri u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini. URL: http://atlantaserbs.com/learnmore/monasteries_and_towns/RS-VIH-manastiri.htm; Житомилиця // Православная энциклопедия. URL: <http://www.pravenc.ru/text/182325.html>; Manastir Žitomisljć, mjesto i ostaci graditeljskecjeline. URL: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1815

³ ПСРЛ. В 43 т. Т. 2: Ипатьевская летопись. Москва, 1962. Стб. 185.

⁴ Руденок В. Я., Новик Т. Г. Антонієві печери Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Наукова монографія. Чернігів. 2019. 159 с.